मा. ना. यशवंतराव चव्हाण जन्मशताब्दी वर्ष

SHIVAJI UNIVERSITY HISTORY CONFERENCE SELECT RESEARCH PAPERS

शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद

निवडक शोधनिबंध संग्रह

शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद प्रकाशन

फेब्रुवारी - २०१३

शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद, (रजि.) कोल्हापूर

(संस्था नोंदणी क्र.महाराष्ट्र/१०५७६-१९९५ आणि सार्व. विश्वस्त संस्था नोंदणी क्र. एफ.१०४६७-१९९५)

निवडक शोधनिबंध संग्रह

(१७ वे वार्षिक आधिवेशन फेब्रुवारी,२०१२)

संपादक मंडळ

प्राचार्य डॉ. विजयराव नलावडे
मुख्य संपादक
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव
ता खटाव, जि. सातारा

प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे
कार्यकारी संपादक
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा

प्राचार्य डॉ. ए.एल. बेलवटकर
इस्लामपूर

प्रा. डॉ. सौ. एन.डी. पारेकर
कोल्हापूर

प्रा. डॉ. सुशिला ओडेयार
कोल्हापूर

प्रा. डॉ. विकास कदम
पंढरपूर

प्रा. सुरेश शिखरे
कोल्हापूर

शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद प्रकाशन, २०१३

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

प्रथमावृत्ती
फेब्रुवारी, २०१३

प्रकाशक
प्राचार्य डॉ. विजयराव नानासाहेब नलावडे
अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ, इतिहास परिषद
द्वारा: इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

मुद्रक व अक्षर रचना
सिद्धिविनायक एंटरप्राईजेस,
३२२, यादोगोपाळ पेठ, सातारा
मोबाईल: ९४२०७७१३२६

ISBN 978-81-909284-3-4

किंमत रु. ३००/-

---

* या शोधनिबंध संग्रहात व्यक्त झालेल्या मतांशी वा निष्कर्षांशी संपादक मंडळ वा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही.

नं.	संशोधकाचे नाव	शोधनिबंधाचे नाव	पृ.क्र.
३४.	सीमा शंकर भोसले	अजिंक्यतारा एक ऐतिहासिक वास्तू	१४५
३५.	डॉ. ज्योती व्हटकर – खरात	लोकनेते बाळासाहेब देसाई : महाराष्ट्राची दौलत	१४८
३६.	श्रीमती सीमा प्रतापराव चव्हाण	क्षेत्र महाबळेश्वर	१५४
३७	Prof. Krishna M. Patil	PAPER MANUFACTURING TECHNOLOGY IN 18TH CENTURY, MAHARASHTRA	१५८
३८.	प्रा. मनोहर सुबराव कोळसेकर	शेतकरी कामगार पक्षाची पहिली शेतकरी परिषद (२४ मे १९४८)	१६७
३९.	प्रा. अजितकुमार दादासो जाधव	चतुरसिंग भोसले यांचे सातारा बंड	१७१
४०.	प्रा.जयपाल चंद्रकांत सावंत	महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य: एक व्यापक संकल्पना	१७६
४१.	प्रा.सौ. उज्वला नलावडे	स्वातंत्र्य सैनिक बापूराव कचरे यांचे १९४२ च्या 'चलेजाव' आंदोलनातील योगदान	१७९
४२.	प्रा.रामचंद्र वसंत कुंभार	डाक/डहाका एक अभ्यास	१८६
४३.	श्रीमती अर्चना श्रीराम जाधव	डी. टी. मालक (अपराध) आणि कोल्हापूर आर्य समाज	१९०
४४.	श्री. विकास मोहन सरनाईक	छत्रपती शाहू महाराजांचे तंत्रशिक्षणातील योगदान	१९६
४५.	प्रा. डॉ. चंद्रकांत कुरणे	राजर्षि छ. शाहु महाराजांचे दलित उध्दारक कार्य.	१९९
४६	Miss.Priyanka Prakash Sarvalkar	Rajarshi Shahu's Royal Patronage to Shahu Mills.	२०४
४७.	श्री. सुमित संभाजी यादव	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे सत्यशोधक चळवळीतील कार्य	२०९
४८.	डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर	लोकप्रिय भाऊसाहेब सोमण यांचे जीवन व कार्य (सन १८७६ ते १९५५)	२१४
४९.	प्रा.डॉ.सौ. आरती प्रविण चौगले	संस्थानी चळवळीचे प्रवर्तक :अनंत विनायक उर्फ वामनराव पटवर्धन	२१८
५०.	प्रा. विश्वनाथ पांडूरंग पवार	कोयना प्रकल्प आणि लोकनेते बाळासाहेब देसाई	२२२
५१.	प्रा.विनायकराव जाधव	शिवप्रेमी इतिहासकार जोतिबा फुले	२२७
५२.	प्रा.डॉ. विकास कदम	पंढरपूरातील पुरोगामी विचार सरणीचे किंवा संत गाडगे महाराज संप्रदायाचे मठ व मठाधिपतींचे कार्य	२३०
५३.	श्री. वसंत ज्ञानदेव ढेरे	कोल्हापूर संस्थान विलिनीकरण	२३४

Raja Va Manus, Shri Lekhanvachan Bhandar, Pune.

४७. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे सत्यशोधक चळवळ

श्री. सुमित संभाजी यादव
संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

एकोणिसावे शतक हे भारताच्या इतिहासात प्रबोधनाचे शतक म्हणून ओळखले जाते. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावामुळे भारतामध्ये विशेषत: महाराष्ट्रामध्ये वैचारिक प्रबोधनाच्या प्रक्रियेमधून सुधारणावादाचा प्रवाह समाजजीवनामध्ये निर्माण झाला. बहुजन समाजात जागृती निर्माण करणे, शूद्रांची स्थिती सुधारणे, सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरी नष्ट करणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, अज्ञान व अंधश्रद्धा दूर करणे, समाजातील उच्च-नीचता नष्ट करून सामाजिक समता निर्माण करणे इत्यादी हेतूसाठी महात्मा फुलेनी पुण्यात २४ सप्टेंबर, १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.[१] महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाला प्रथम जागृत करण्याचे श्रेय महात्मा फुले व त्यांच्या सत्यशोधक समाजाला जाते. या सत्यशोधक चळवळीने दिनकरराव जवळकर, भास्करराव जाधव, केशवराव जेधे, अण्णासाहेब लठ्ठे, श्रीपतराव शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, केशवराव विचारे, क्रांतिसिंह नाना पाटील असे अनेक नेते दिले. त्यांनी महाराष्ट्रातील समाजजीवनाच्या जडणघडणीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे.

सत्यशोधक समाजाचे स्वरूप व व्याप्ती :

समाजातील ब्राम्हणांचे प्रभुत्व व वर्चस्व यांचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्न या चळवळीच्या माध्यमातून जोतीरावांनी केला. त्यांच्या हयातीतच या चळवळीने जोर धरलेला होता. सत्यशोधक समाजाच्या शाखाही निरनिराळ्या ठिकाणी स्थापन झाल्या होत्या. परंतु फुल्यांच्या निधनानंतर योग्य नेतृत्त्वाअभावी ही चळवळ हळूहळू ओसरू लागली होती. वेदोक्त प्रकरणामुळे स्वाभिमान दुखावलेल्या राजर्षी शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या हितासाठी सत्यशोधक चळवळीचे पुनरूज्जीवन करण्याचे ठरविले. त्यानुसार त्यांनी ११ जानेवारी, १९११ मध्ये कोल्हापूर येथे 'कोल्हापूर शाहू सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना केली.[२] नंतर पुण्यात बळवंतराव कोल्हे आदीच्या सहकार्याने १९११ सालीच श्री.रामय्या अय्यवारू यांचे अध्यक्षतेखाली पहिली पुर्नघटित सत्यशोधक समाजाची परिषद भरविली. तसेच धार्मिक विधी व लग्नविधी हे ब्राम्हणाशिवाय करण्याची चळवळ सुरू केली. तसेच २४ सप्टेंबर, १९१२ या दिवशी महात्मा फुले यांनी स्थापिलेल्या सत्यशोधक समाजाचा वाढदिवस जाहीर सभा भरवून साजरा केला.[३] कोल्हापूर संस्थानाच्या सर्व भागात या चवळवळीचे कार्य पोहोचले. पुढील काळात सातारा, पुणे, सोलापूर या ठिकाणीही चळवळीचा प्रसार झाला. शाहू महाराजांनी सत्यशोधक नेते म्हणून भरीव कार्य केले. त्यांच्या काळात या चळवळीला अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. आपल्या राजसत्तेचा उपयोग करून सामाजिक समता, बहुजन समाजासाठी शिक्षण, अस्पृश्यता निर्मूलन आदी क्षेत्रात शाहूंनी चळवळीच्या माध्यमातून महत्त्वपूर्ण कार्य केले

नाना पाटील सत्यशोधक समाजाकडे :

३ ऑगस्ट, १९०० या दिवशी क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा जन्म जुन्या सातारा जिल्ह्यातील वाळवे तालुक्यातील येडेमच्छिंद्र या गावी एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात झाला. येडेमच्छिंद्र येथे त्यांनी आपले तिसरीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. नंतर घरच्यांपासून दूर राहून इस्लामपूर, दुधोंडी, नागराळे येथे राहून आपले इयत्ता सातवीपर्यंतचे म्हणजेच

व्हर्नाक्यूलर फायनलपर्यंतचे शिक्षण १९१८ मध्ये पूर्ण केले. अगदी लहान वयात शिक्षणामुळे त्यांना [illegible] पाहायला मिळाले. समाजातील अज्ञान, अशिक्षितपणा, दारिद्र्या यांचे भीषण स्वरूप त्यांना या काळात [illegible] मिळाले. शालेय जीवनात एक खोडकर परंतु हुशार व होतकरू विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध असणाऱ्या नानांवरती [illegible] शिवाजी महाराजांचा प्रभाव होता. त्यांच्याप्रमाणे आपणही समाजासाठी काहीतरी करावे असे त्यांना [illegible] असे.[६]

१९१८ मध्ये कुटुंबाच्या चरितार्थासाठी नानांनी तलाठ्याच्या नोकरीसाठी अर्ज करून गावातील [illegible] हाताखाली उमेदवारी करण्यास सुरूवात केली. या काळात सातारा जिल्ह्यात सत्यशोधक चळवळीचे [illegible] होते. जलशांच्या माध्यमातून समाजातील अनिष्ट रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा आदींवरती हल्ला केला जाई. [illegible] साध्या उदाहरणाने समाजात जागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले जात होते. जिल्ह्यात त्यावेळी भिलवडीचे [illegible] कालेचे घाडगे गुरूजी, पाडळीचे फाळके, येलूरचे शंकरराव पाटील, शिवथरचे आबासाहेब साबळे, [illegible] तातोबा यादव वगैरेंचे नामांकित जलसे होते. 'माणूस हा जन्माने श्रेष्ठ नसून तो कृतीने व ज्ञानाने मोठा होवू शकतो' [illegible] समाजवादी विचारांवर आधारित अशा जलशांचा लोकनाट्याच्या धर्तीवर मनोरंजनातून लोकशिक्षण हा पाया [illegible] या जलशांच्या प्रभावामुळे नाना सत्यशोधक चळवळीकडे खेचले गेले.

नाना पाटलांचा पिंडच मुळी बंडखोर समाजसेवकाचा असल्यामुळे त्यांनी आपली नोकरी सांभाळत या [illegible] कार्यकर्ते म्हणून समाजप्रबोधन करण्यास सुरूवात केली. दि. १७ व १८ जुलै, १९२० रोजी सातारा येथे [illegible] जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकारिणीची बैठक झाली. या परिषदेला सुमारे [illegible] कार्यकर्ते उपस्थित होते. परिषद यशस्वी करण्यासाठी कार्यकर्त्यांनी खूप कष्ट घेतले. नंतर सातारा जिल्ह्यात [illegible] ठिकाणी समाजाच्या तत्वज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी सभा व मेळावे घेतले गेले.[७] त्यावेळी सातारा जिल्ह्यात [illegible] भाऊराव पाटील, केशवराव विचारे, रामचंद्रराव शिंदे, नाना पाटील, रामचंद्र नारायण चव्हाण, नलावडे [illegible] मानसिंगराव जगताप, शंकरराव आबाजी बोगार इत्यादी कार्यकर्ते प्रभावी होते.[७]

नाना पाटील समाजातील अनिष्ट रूढींवर कटाक्षपूर्वक निकराचा हल्ला चढवत. तसेच लग्नातील वारेमाप [illegible] टाळून, ब्राम्हणांची मक्तेदारी संपविण्यासाठी विनाभटजी लग्न लावण्यासाठी लोकांच्यात जागृती निर्माण केली. स्वतःच त्यांनी असे अनेक विवाहसुद्धा लावले होते. नानांचे रांगड्या भाषेतील स्पष्ट विचार आवडू लागल्याने लोक त्यांचे भाषण ऐकण्यासाठी गर्दी करू लागले. इ.स. १९१८ ते १९२० या काळात नाना पाटील दक्षिण साताऱ्यातील सत्यशोधक चळवळीचे नेते म्हणून नावारूपास आले होते.

नाना पाटलांचा विवाह समाजाला एक आदर्श :

डिसेंबर, १९२० मध्ये नाना पाटलांचा उमेदवारीचा काळ संपून कराड तालुक्यातील सुरली सजा येथे त्यांची तलाठी म्हणून नेमणूक झाली. तेथेही त्यांनी चळवळीचे काम सुरू ठेवले होते. सरकारी नोकर असतानाही नाना चळवळीचे काम करत होते. कधी ना कधी ते डोळ्यावर येवून त्यांना नोकरीला मुकावे लागेल याची भिती नानांच्या कुटुंबियांना होती. त्यामुळे त्यांना चळवळीपासून परावृत्त करणेसाठी त्यांचा विवाह जानेवारी, १९२१ मध्ये दुधोंडीच्या कृष्णा नलावडे पाटील यांची कन्या आकुबाई हिच्याशी करण्याचे ठरविले.[८]

नानांचा हा विवाह जगावेगळा असा होता. त्यांच्या शुभविवाहात वाजंत्री, भटजी, जेवणावळी, आरास, दारूची आतशबाजी, घोडा, वरात, मानपान, रूसवे-फुगवे असे काहीही नव्हते. होते फक्त नवरा-नवरी, प्रचंड जनसमुदाय

आणि दोन हार, स्वतः नानांनीच सत्यशोधकीय मंगलाष्टका म्हटल्या. नवरानवरीने एकमेकांना हार घातले व झाला विवाह. त्यानंतर भोजनाऐवजी उपस्थितांना त्यांनी आपल्या भाषणाचीच मेजवानी दिली.[९] यातून त्यांनी आपण फक्त बोलके समाजसेवक नसून कृतीशील सत्यशोधकी समाजसेवक आहोत हे दाखवून दिले. नानांचा हा आगळा वेगळा विवाह त्या काळात खूपच गाजला होता.

पुढे स्वातंत्र्य लढ्याच्या ऐन धामधुमीतही सातारा जिल्ह्यात क्रांतिसिंहानी अशा प्रकारचे अनेक विवाह लावले. या विवाहांना त्यांनी 'गांधी-लग्न' असे नाव दिले. आपली सख्खी बहीण गंगूताई व एकुलती एक मुलगी हौसाताई यांचेही विवाह याच पद्धतीने लावून दिले. तसेच अनेक सामुदायिक विवाहही त्यांनी लावून दिले. गांधी-लग्न हे नानांच्या सत्यशोधक विचाराचेच फलित होते. तसेच १९४८ साली कुंडल येथे क्रांतिसिंहानी एक विधवा विवाहही घडवून आणला होता. अशी लग्ने म्हणजे समाज प्रबोधनाचे मेळावेच असत.[१०]

प्रौढ साक्षरतेचा प्रसार घरातूनच :

१९२२ मध्ये नाना पाटलांची कराड तालुक्यातील वाठार येथे बदली झाली. सत्यशोधक चळवळीचे कामही जोरात सुरू होते. वाठार येथेच नाना पाटलांनी आपल्या वैवाहिक जीवनास सुरूवात केली. जेव्हा वाठार येथे त्यांनी प्रथम आपला स्वतंत्र प्रपंच थाटला. तेव्हा आकुबाईंना पहिली भेट दिली ती पाटी व पेन्सील याची व तिला साक्षर करण्याचा आपला मनोदय घरच्यांना सांगितला. घरच्यांनी याला खूपच विरोध केला. विशेषतः त्यांच्या आजीने तर खूपच आकांडतांडव केले. तेव्हा नानांनी त्यांना निक्षून सांगितले की, जोपर्यंत माझ्या पत्नीला लिहिता वाचता येणार नाही तोपर्यंत मी तिचा बायको म्हणून स्वीकार करणार नाही. आमचे नवराबायकोचे संबंध राहणार नाहीत. नाना आपल्या निश्चयाप्रमाणे वागू लागले. तेव्हा शेवटी त्यांच्या आजीने माघार घेवून आकुबाईच्या शिक्षणाला संमती दिली. नंतर नानांनी जेव्हा आकुबाई साक्षर होवून पुस्तके वाचू लागल्यावरच आपले वैवाहिक जीवन सुरू केले.[११] ध्येयपूर्तीसाठी अत्युच्च त्याग करण्याची मनोधारणा तेव्हापासूनच त्यांनी तयार केली होती. आधी स्वतः केले मगच इतरांना सांगितले. म्हणूनच संत तुकारामांच्या शब्दात म्हणावेसे वाटते, बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले

चळवळीच्या प्रचाराची आगळी-वेगळी रीत :

समाज सुधारणेसाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले होते. अनिष्ट चालीरीतींना विरोध हा प्रामुख्याने ग्रंथातून अथवा वर्तमानपत्राच्या रकान्यांतून होत असे. परंतु क्रांतिसिंहाचे प्रहार हे ज्यांनी कधी आपल्या हातात पुस्तके व वर्तमानपत्रे घेतली नव्हती अशा सर्वसामान्य शेतकरी, कष्टकरी माणसांच्या प्रचंड सभांमधून होत असत. त्यांना अज्ञानातून बाहेर काढून आपले म्हणणे पटवून देण्यासाठी नाना मराठमोळ्या गावरान भाषेत अगदी विनोदी ढंगाने भाषण देत असत. सामान्यांच्या दैनंदिन जीवनातले दाखले देत. त्यांचे डोळे उघडण्याचे काम ते कुशलतेने करत असत. त्यांची भाषणे तीन-चार तास चालत असत. त्यामध्ये ते लोकांना कधी अंखलखोपच्या म्हसोबाच्या डोळ्यांच्या चोरीची कथा सांगत तर कधी पंढरपूरच्या बडव्यांच्या हातचलाखीची गंमत सांगत असत, कधी गावातील मरीआईच्या गाड्याची झालेली कुचंबना सांगितली जाई, तर कधी अस्पृश्यतेची रेवडी उडवत. अशा प्रकारे एक ना अनेक विषय घेवून ते लोकांचे प्रबोधन करत असत.[१२]

माणूस निर्वतल्यावर दहाव्या, बाराव्या दिवशी पिंडदानासारख्या कर्मकांडावर अफाट खर्च केला जाई. आपल्या भाषणात 'पिंडाला कावळा शिवणे' या विधीतील फोलपणा पटवून देण्यासाठी नाना म्हणतात की, बा गेला, वड्याच्या काठाला जाळला, त्येच्यासाठी पुन्हा भाताचं गोळं करून ठिवायचं. पिंडाला कावळा शिवला पाहिजे

त्यासाठी झाडावरच्या कावळ्यासी हात जोडायचं त्याला विनंती करायची. तू नुसती पिंडाला चोच लाव म्हणून कावळ्यांनं पिंडाला शिवलं की मेलेल्या बां जेवला म्हणायचं. बाचं दिस झाल की, शेतकऱ्याच पुन्हा आपलं त्याची पिकं राखान हे रहाटगाडगं सुरूच होते, वला जोंधळा आला की, कावळ्याला काय हात जोडावं न्हायती, बिन आवतनाच्या कावळ्याच्या झुंडीच्या झुंडी त्या जोंधळ्यावर उतरत्यात. मग ज्या हातानं पिंडदान त्याच हातात गोफण येती. भिरीरी धोंडं त्या कावळ्यांच्यावर पडायला लागत्यात. याला काय म्हणाव. खूळ? हे ऐकून जमलेला समाज पोट धरून हसे, मग नाना सांगत आपणच आपल्याला हसावं अशा रूढी फेकून बंद करा, आणि शहाणे व्हा![१३]

क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी अशा प्रकारच्या विविध उदाहरणांच्या मदतीने सत्यशोधक समाजाचा संदेश खेडोपाडी पोहोचविला होता. नाना पाटील एक प्रभावी वक्ते म्हणून समाजालाच परिचित नव्हते तर इंग्रज दरबारीही त्यांची ओळख यामुळेच झालेली होती. १५ सप्टेंबर, १९३२ मध्ये सातारा जिल्ह्याचे तत्कालिन डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट आपल्या अहवालात नाना पाटलांविषयी म्हणतात की, "A very rabid speaker being a wrestler exercises influence over villagers"[१४] म्हणजेच नाना पाटील हे अतिजहाल वक्ते व ग्रामीण जनतेवर दीर्घकाळ प्रभाव पाडणारे असे आहे नाना पाटलांच्या वक्तृत्व शैलीचा विकासही या चळवळीचा काळातच झाला. पुढे १९३० मध्ये महात्मा गांधींच्या केला प्रतिसाद देवून केशवराव जेधे वगैरे सत्यशोधक चळवळीतील नेत्यांच्या बरोबर नाना पाटील हे सक्रीयपणे स्वातंत्र्याच्या ब्रिटिशविरोधी राजकीय चळवळीत सामील झाले.[१५] ते हाडाचे सत्यशोधकी होते. राजकीय चळवळ करत असतानाही त्यांनी समाजसुधारणेसाठी प्रयत्न सुरूच ठेवले होते. या चळवळीने नाना पाटलांना ग्रामीण भागात म्हणून मान्यता मिळवून दिली. जीवाला जीव देणारे साथीदार दिले. तसेच त्यांनी लोकांचा विश्वासही मिळविला. त्याच जोरावर १९४२ च्या लढ्यात त्यांनी साताऱ्यात प्रतिसरकार स्थापन केले. तेव्हा यांच जनतेने त्यांना प्रमाणे जपले. प्रतिसरकारच्या माध्यमातून हातात सत्ता आल्यानंतर त्यांनी केलेली 'ग्रामराज्याची' स्थापना म्हणजे सत्यशोधक चळवळीतील सुधारणांवरती चढविलेले शिखरच होते.

समारोप :

बहुजन समाजातून अज्ञान, अंधश्रद्धा नष्ट करून तसेच व्यसनमुक्त व शोषणमुक्त समाज निर्माण करून महात्मा फुले व राजर्षी शाहूंना अभिप्रेत असणारे समाज परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी नाना पाटलांनी १९२० ते १९३० या काळात अव्याहतपणे प्रयत्न केले. स्वतःचे लग्न व पत्नीचे शिक्षण या वैयक्तिक उदाहरणावरून त्यांनी आपण फक्त बोलके सुधारक नसून कर्ते सुधारक असल्याचे लोकांना दाखवून दिले. त्यांच्या अनोख्या भाषणशैलीने लोक आपणहून त्यांच्याकडे आकर्षिले गेले. सामान्यांचा त्यांच्यावर विश्वास बसला. नेतेपण आपणहून त्यांच्याकडे आले. १९४२ च्या लढ्यातील प्रतिसरकारच्या यशात सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी साताऱ्यातील समाजात केली जागृती व मिळविलेला विश्वास याचाही महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. राजकारणाच्या धावपळीतही आपली सामाजिक बांधिलकी नाना पाटील विसरले नाहीत. किंबहुना समाजपरिवर्तनातून समाजसेवा हीच नानांच्या राजकारणाची अंतिम उद्दिष्टे शेवटपर्यंत राहिली. अखेरपर्यंत नाना पाटील एक सत्यशोधकच राहिले.

संदर्भ :

१. कीर धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौथी आवृत्ती, १९९२, पृष्ठ – १४४.
२. बागल माधवराव खंडेराव(संपा.), सत्यशोधक हीरक महोत्सव ग्रंथ, १९३३, प्रदिप गायकवाड, समता सैनिक दल, नागपूर, पुर्नमुद्रण, २००२, पृष्ठ – २२.
३. डॉ. कडियाळ, रा. अ., सत्यशोधक कै. नामदार भास्करराव जाधव यांचे जीवन व कार्य, इंदूमती प्रकाशन, पाचगांव, प्रथम आवृत्ती १९९०, पृष्ठ –७.
४. कारेकर म. सु., क्रांतिसिंह नाना पाटील चरित्र – एक अभ्यास, वि. आर. नवलकर प्रकाशन, पुणे, १९७७, पृष्ठ – ११, १२.
५. नलावडे उज्वला, सत्यशोधकाची संक्षिप्त गाथा, विचारे फार्मस्, प्रा. लि. प्रकाशन संस्था, ठाणे, पृष्ठ – ३४.
६. मुंबई पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र राज्य, होम डिपार्टमेंट (स्पे.) फाईल नं. ३६३(५), १९२८, पृष्ठ –१४ ते १३.
७. गुजर जयवंत(संपा.), सत्यशोधक नामावली, सत्यशोधक समाज प्रबोधन पत्रिका, १९९०, पृष्ठ –११.
८. शिवणीकर राघव, सातारचा सिंह क्रांतिसिंह नाना पाटील समग्र चरित्र, एस्. एम्. अधाटे प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, १५ ऑगस्ट, १९८६, पृष्ठ–८.
९. पवार बा. ग., क्रांतिसिंह नाना पाटील प्रतिसरकारचा रोमांचकारी इतिहास, पृष्ठ–२५.
१०. पवार जयसिंगराव(संपा.), क्रांतिसिंह नाना पाटील (खंड १ व २ एकत्रित) रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, पृष्ठ –५.
११. गरूड शांताराम जयराम(संपा.), प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, वर्ष अकरावे, अंक सातवा, जुलै २०००, पृष्ठ – १०.
१२. प्राचार्य आर. डी. गायकवाड(संपा.), रयत शिक्षण संस्थेची रयत शिक्षण पत्रिका, क्रांतिसिंह नाना पाटील, विशेषांक, १९७६, पृष्ठ –१६, १७.
१३. गरूड शांताराम(संपा.), उपरोक्त, पृष्ठ– ६.
१४. मुंबई पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र राज्य, होम डिपार्टमेंट(स्पे.) फाइल नं. ८००–अे–आय–१९३२, पृष्ठ– ३९७.
१५. पाटील रा. तु., क्रांतिसिंह नाना पाटील जीवित कार्य व तत्त्वज्ञान, सन्मित्र प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८४, पृष्ठ–१८.